

Првобитни облик спољне припрате са звоником у Сопоћанима

ОЛИВЕРА КАНДИЋ

У манастиру Сопоћани уз западну фасаду цркве св. Тројице, задужбине краља Уроша I, призидана је спољна припрата и пред њом троспратни звоник (сл. 1). Црква је завршена између 1263. и 1268. године,¹ али није познато када је настала спољна припрата са звоником, као ни ко је био ктитор. Спољна припрата је свакако изграђена после цркве, јер је прислоњена уз њено омалтерисано pročеље и није приказана на ктиторском моделу. Осликана је пре 1346. године у време краља Душана и архиепископа Јоаникија II, који су представљени на њеним зидовима.² Припрата и звоник зидани су истовремено. Осмишљени су као јединствена целина и у грађевинској су вези. Пошто је звоник много сачуванији, поједини његови делови могу да помогну у тумачењу остатака и сагледавању облика порушене припрате.

Одавно у науци постоји интерес за ову припрату и било је више покушаја да се установе њени изворни облици.³ Повод да се овај проблем поново разматра су исходи истраживања која су последњих година извршена у Сопо-

ћанима.⁴ Том приликом пронађени су делови архитектуре који су могли да припадају спољној припрати, а на звоннику су уочене појединости које до тада нису биле запажене, што је заједно допринело да се потпуније сагледају првобитни облици целога здања.

¹ В. Ј. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 39.

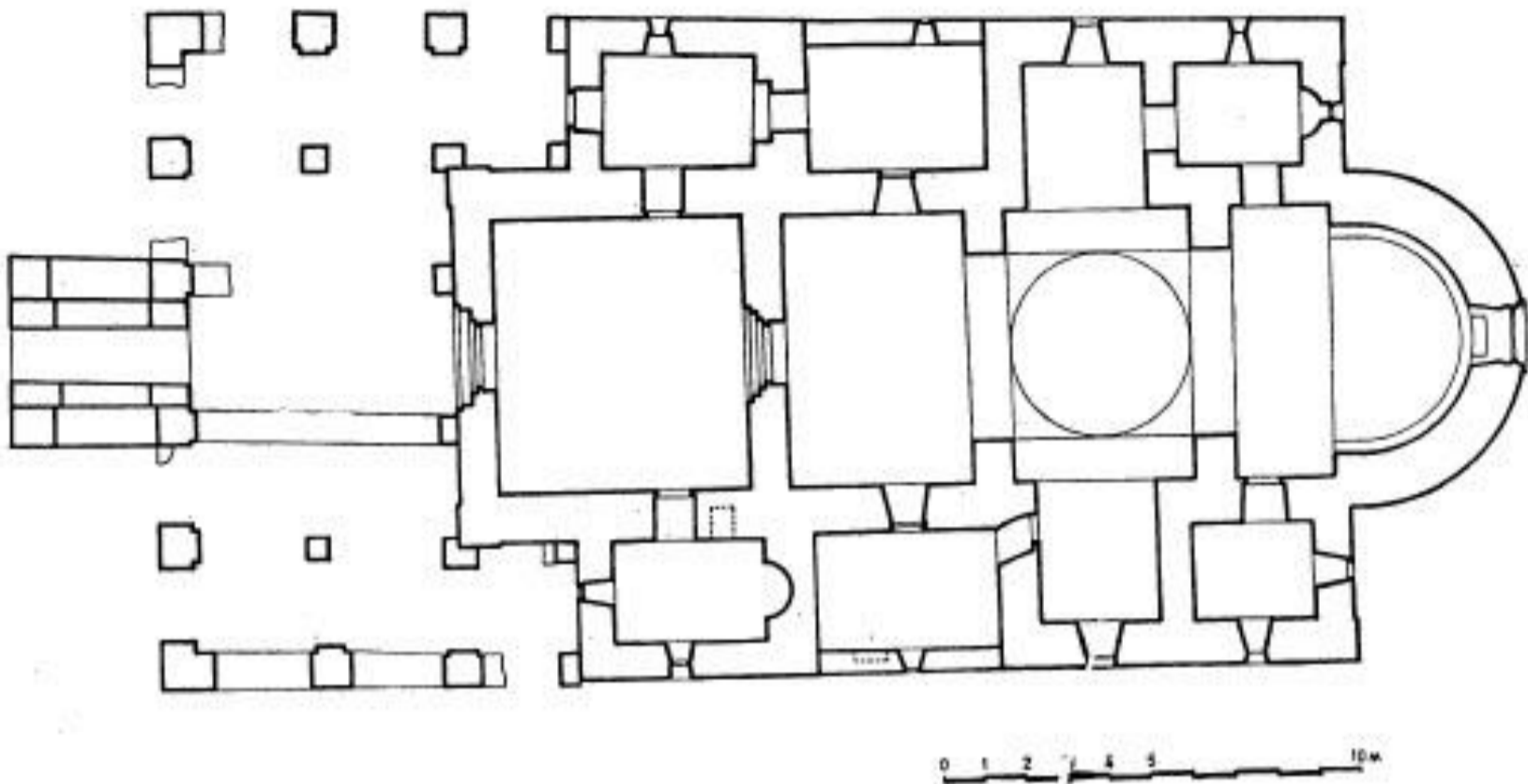
² В. Ј. Бурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 89.

³ А. Дероко, „Мисао“ 1922, 1681; Исти, „Покрет“ 1924, 245; Исти, *Les deux églises des environs de Ras, L'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, сл. 52; Исти, *Нов прилог за рестаурацију изгледа Сопоћана*, Гласник скопског научног друштва 3 (1928), 97—98; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 59—60; В. Ј. Бурић, *Сопоћани*, 40; О. Марковић, *Прилог проучавању архитектуре манастира Сопоћана*, Саопштења 8, Београд 1969, 94—95; О. М. Кандић, *Куле — звоници уз српске цркве XII—XIV века*, Зборник за ликовне уметности 14, Нови Сад 1978, 44—47.

Сл. 1. Данашњи изглед спољашње припрате са звоником

Fig. 1. Vue actuelle de l'exonarthex et du clocher

Сл. 2. Основа цркве

Fig. 2. Plan de l'église

Схема основе ове целине је позната (сл. 2). Припрата има ширину целе цркве а лежи на пиластрима уз њу, ступцима по ободу и два стуба у равни подужних зидова наоса која у основи деле средњи део припрате од бочних делова. Два средња ступца на западу и још два испред њих чине основу звоника. Остали ступци, стубови и пиластри на угловима цркве обликују у основи два бочна брода, а међусобно су повезани полукружним луцима једнаке висине образујући у горњој конструкцији по три четвороугла поља у наставку бочних бродова цркве. Сачувана су два лука јужне фасаде, а на северној и западној само њихови почеци, као и у југоисточном углу цркве. Ступци звоника такође су везани полукружним луцима, само на већој висини (сл. 3). Кроз лежишта свих лукова пролазиле су затеге од боровог дрвета. Оне су биле провучане и кроз звоник, где се до данас сачувала греда између источног пара стубаца. Затеге су чиниле чврст систем који је спречавао размицање конструкције. Међусобно су биле спојене помоћу засека на преклоп, без клинова, с тим што је свака греда имала на једном ослоњу засек са горње, а на другом са доње стране.

Изнад лукова свих шест поља бочних простора припрате, као и над приземљем звоника били су изграђени кугласти сводови.⁵ О томе сведоче почетни сводари преостали у звонику и југозападном углу припрате, као и косо засечене горње ивице чела сачуваних лукова на које су сводари налегали (сл. 4 и 5). У досадашњој литератури ови сводови су означавани као крстасти. Ове две врсте слично се изводе али се разликују по геометријском облику. Зидају се без оплате, с тим што се

по два наспрамна реда сводара ређају наизменично, у положају паралелном са луцима, тако да спојнице према угловима образују степенасту линију.⁶ Овакав начин градње сводова познат је у Византији од VI века, нарочито у Цариграду,⁷ и трајао је врло дуго. У сопоћанској припрати и звонику геометријски облик је полулопта, чија је основа круг описан око квадрата, са центром на висини почетака лукова а у пресеку дијагонала. Најближа паралела оваквој конструкцији је кугласти свод над јужним параклисом цркве св. Николе код Куршумлије из периода 1158—1168. године,⁸ само је он, као и сводови цариградске архитектуре, зидан од опеке. У Сопоћанима је као градиво употребљен клесан камен — сига, што је сасвим изузетно (сл. 6).

Кровови над бочним деловима припрате били су једнослојни, али за њихов облик и висину нема сасвим поузданих података. Кровни венци припрате нису сачувани, а на северној и јужној фасади цркве, где су морала бити прислоњена слемена бочних кровова припрате,

⁵ О. Кандић, *Конзерваторски радови у Сопоћанима 1987. године*, Гласник ДКС 12, Београд 1988, 53.

⁶ A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris 1883, 49-457.

⁷ Ch. Bouras, *Византинά έπιτροβόλια μέ νεωρώσεις*, Αθηνι, 1965, 23;

S. Mango, *Byzantine architecture*, New York 1976, 20. Није познат начин градње многих сводних конструкција због тога што су покривене слојем малтера. Уп.: Ch Bouras, *н. д.*, 28. ⁸ М. Чанак-Медић — Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I, Споменици српске архитектуре средњег века*, Корпус сакралних грађевина, Београд 1986, 20.

Сл. 3. Звоник и спољашња припрага са југозапада   Fig. 3. Clocher et exonarthex. Vue du sud-ouest

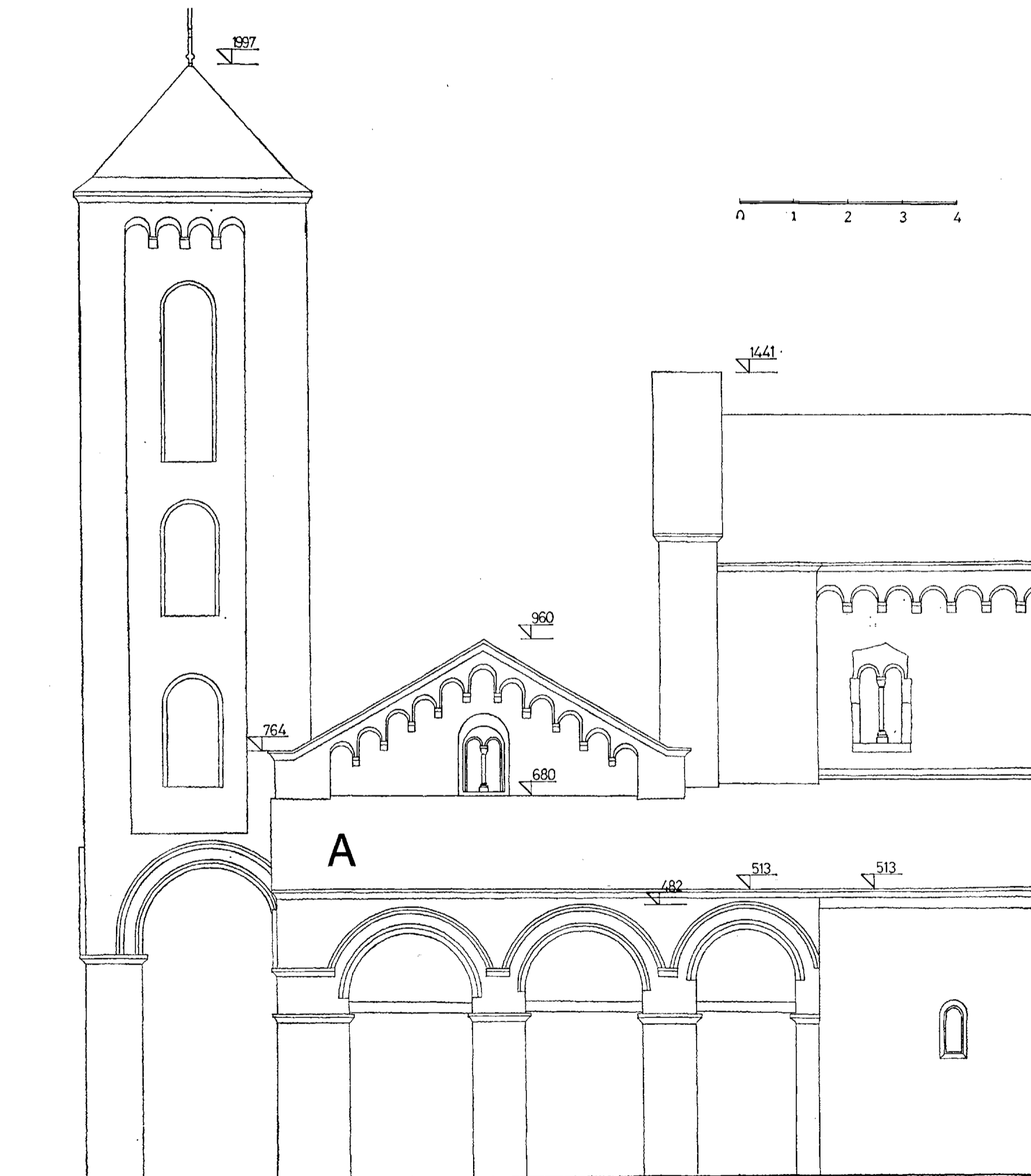
Сл. 4. Остатак кугластог свода у припрати
Fig. 4. Vestiges de la voûte en plein cintre du narthex

Сл. 5. Остаци кугластог свода у приземљу звоника
Fig. 5. Vestiges de la voûte en plein cintre au rez-de-chaussée du clocher

нема јасних трагова. Једино на јужној фасади, у висини мало изнад слемена нижих бродова цркве, постоји плитак урез а угаони пиластер цркве испод те висине је оштећен, што може да укаже на висину слемена бочних бродова припрате. Знатно ниже (за око. 70 cm), пре-

остао је водоравни низ кованих клинова, тамни трагови од кише изнад њега и фасадни малтер испод. Међутим такви подаци налазе се на истој висини на целој дужини зидова главног брода цркве. Установљено је да су се ту завршавали кровови бочних бродова

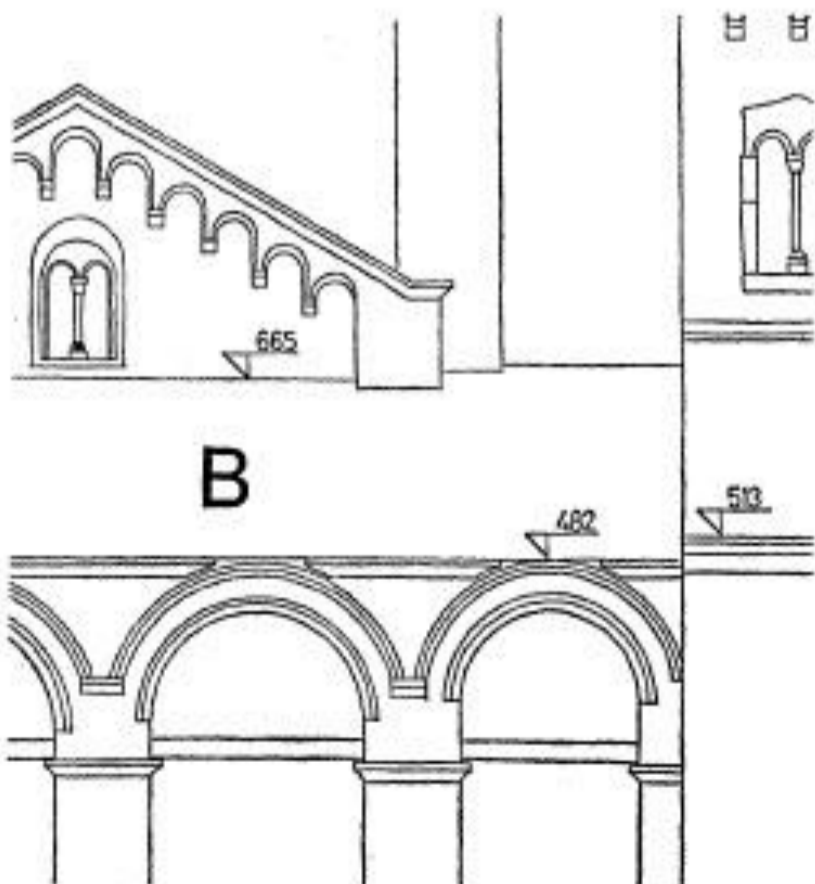

Сл. 6. Обновљен кугласти свод спољне припрате у Сопоћанима

Fig. 6. Voûte en plein cintre restaurée de l'exonarthex de Sopoćani

Сл. 7. Два могућа решења венца нижих бродова припрате

Fig. 7. Deux solutions possibles de la corniche des bas-côtés de l'exonarthex

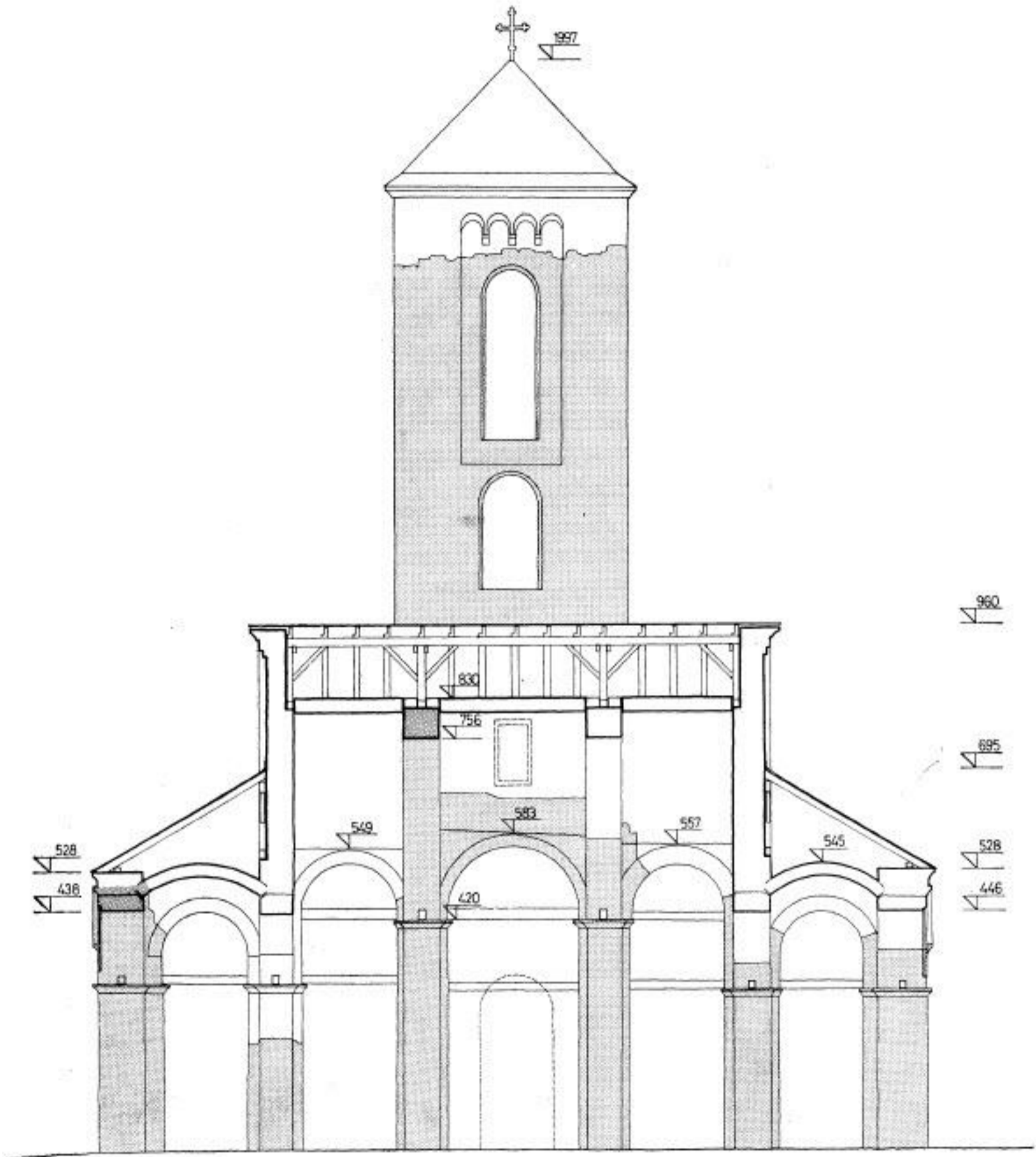
цркве у време обнове крајем XVI века, када је покривање извршено преко испуне од грађевинског отпада, тако да је нагиб био веома мали.⁹ Како је тада извршена и велика обнова спољашње припрате, готово је сигурно да је и на њеним бочним бродовима примењен исти поступак. Слемена су спуштена и покривање изведено преко насипа од камена и малтера на сводовима. Ова испуна је заштитила стари фасадни малтер, тако да се он дуже сачувао.

О висини венца одакле почињу кровови припрате такође нема података. Највише тачке полукружних украсних венца над луковима налазе се на 3 до 8 cm испод доње ивице венца нижих бродова цркве. На приближно истој висини сачувао се и раван део фасаде југозападног ступца. Због тога је решавање кровова над овим деловима могуће на три начина:

1. У истој равни са крововима бочних бродова цркве, при чему би на највишим тачкама лукова кровни венци налегали на украсне венце лукова, а разлика од неколико сантиметара савладала би се широм спојницом или ниским редом камена (сл. 7а).

2. Непосредно испод венца бочних бродова цркве, с тим да се они прекидају код горњих делова кривине лукова, па би на тим местима украсни венци лукова били у исто време и кровни (сл. 7-б).

⁹ О. М. Кандић, *Истраживања и конзерваторски радови*, 14.

Сл. 8. Попречни пресек кроз спољну приграду,
идеална реконструкција

Fig. 8. Coupe transversale de l'exonarthex,
reconstitution idéale

3. Најједноставније и најчистије решење било би подизање кровова припрате изнад бочних бродова цркве за висину венца, што је, изгледа, најближе истини.

Постоји теоретска могућност да су кровови били постављени непосредно преко облина калота, с одговарајуће моделованом зиданом испуном. Највише тачке калота, међутим, готово су у истој равни са украсним венцима над фасадним луцима. Да је постојала таква замисао, биле би изграђене праве куполе, чиме би се постигла већа висина. Одабрани систем засвођавања, поред тога што је лак за извођење и не захтева оплату, омогућава и толико ниске калоте, које не сметају да се над бочним бродовима поставе једноводни равни кровови.

Средњи део припрате заузима целу ширину наоса. У основи је то јединствен простор, одвојен од бочних бродова са по једним самосталним стубом. Садашњи јужни стуб је шеснаестостран, израђен од пешчара, као и капител и стопа. Облици и профилација упућују на начин рада каменорезаца у другој половини XVI века, што би одговарало времену обнове Сопоћана. Делови старих, осмостраних стубова од сиге пронађени су током систематских археолошких ископавања комплекса и прикупљени за време поправке цркве 1928. године.¹⁰ Од горње конструкције, подигнуте на висину већу од бочних бродова припрате, сачувани су један лук, почеци другог и између њих делови сводава у ослонцима. Лукови су мало преломљени у темену. Полазили су са средњих пиластера уз цркву и источног пара стубаца звоника. У њиховим лежиштима налазиле су се дрвене затеге у оба правца чинећи чврст правоугаоник. Лежиште (сводова било је уклесано у западни зид цркве, а на супротној страни налазило се изнад лукова западне фасаде припрате и источног лука звоника.

У литератури је ова конструкција представљана као један попречни свод са два или четири ојачавајућа лука. Преостали делови, међутим, показују да су простор покривала три свода у низу, грађена независно од лукова које само додирују, а нигде не прелазе преко њих. Због тога лукови у статичком смислу нису били ојачавајући, већ је њихова улога била другојачија. Они су носили кровну конструкцију. Мало је вероватно да је постојао још по један лук од угаоних пиластера уз цркву, према западним ступцима егзонартекса. Да их је било, затега која спаја два средња пиластра уз цркву продужавала би се до угаоних пиластера. На месту где би она требало да прође, на челу јужног лука, сачуван је живопис који оповргава њено постојање.

На основу свега што је изложено смело би се закључити да су горњу конструкцију средњег дела припрате чинила два висока лука обезбеђена системом дрвених затега и нешто виша три свода. На тај начин образован је попречни брод. Његове бочне стране затва-

рали су зидови изграђени изнад ниских полукружних лукова. Уз ове зидове била су прислоњена слемена бочних кровова спољне припрате (сл. 8).

У досадашњим предлозима теоријске реконструкције било је највише колебања у изналажењу облика средњег брода изнад сводне конструкције и његовог крова. Готово сви истраживачи претпостављали су двосливни кров у правцу подужне осовине цркве. Трагови на њеној западној фасади о томе много не говоре. Јасан отисак стрмог двосливног крова, чије је слеме било испод двојног прозора, навели су А. Дерока да у првом покушају предложи кров преко целе ширине спољне припрате.¹¹ Кров на том месту, међутим, могао је да постоји само пре изградње попречног свода средњег брода припрате, јер би га иначе пресекао. У археолошким ископавањима припрате нису нађени никакви старији темељи,¹² тако да остаје могућност да је пред црквом пре изградње спољашње припрате постојао дрвени трем, чији су остаци уништени потоњим укопавањем гробова.¹³ А. Дероко се у каснијим предлозима одлучио за тробродно решење, где масе припрате прате облике цркве и претпоставио постојање спрата — катихумене над средњим делом.¹⁴ Осим једне скице Љ. Билишка, на којој је схематски приказана контура западне фасаде звоника и спољне припрате са попречно постављеним средњим бродом и једносливним кровом над њим,¹⁵ у каснијој литератури траје замисао о тробродном изгледу овог дела сопоћанског храма, са изменама у детаљима. Тако В. Ј. Ђурић расправљајући о ексонартексу и кули као обележјима катедралних цркава, помишља да су они изграђени у Сопоћанима због намере краља Уроша да овај храм буде седиште

¹⁰ Ови делови се мало разликују по димензијама у водоравном пресеку, јер су то остаци од два стуба. Северни стуб је 1987. године реконструисан, тако што су употребљени сви стари комади и додати нови. В. О. Кандић, *Конзерваторски радови*,

¹¹ А. Дероко, „Мисао“ 1922, 1681.

¹² У целом простору спољне припрате укопавани су гробови и то у два или три нивоа. Они су могли да униште евентуалне трагове такве дрвене конструкције. В. извештаје А. Јуришић, руководиоца археолошких ископавања Сопоћана из 1979. године у документацији Републичког завода за заштиту споменика.

¹³ Лаки тремови пред западним лицем цркава XII и XIII века у Србији нису до сада запажени као карактеристична појава, за разлику од Византије, где и пре времена Палеолога нису били ретки. Уп.: R. Ousterhout, *The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture*, *Jarbuch der österreichischen Byzantinistik* 35 (1985), 274—275.

¹⁴ А. Дероко, „Покрет“ 1924, 245.

¹⁵ М. Васић, *н. д.*, сл. 56. М. Билишка је био инжењер који је по упутствима професора П. Поповића извео обнову сопоћанске цркве 1927. године.

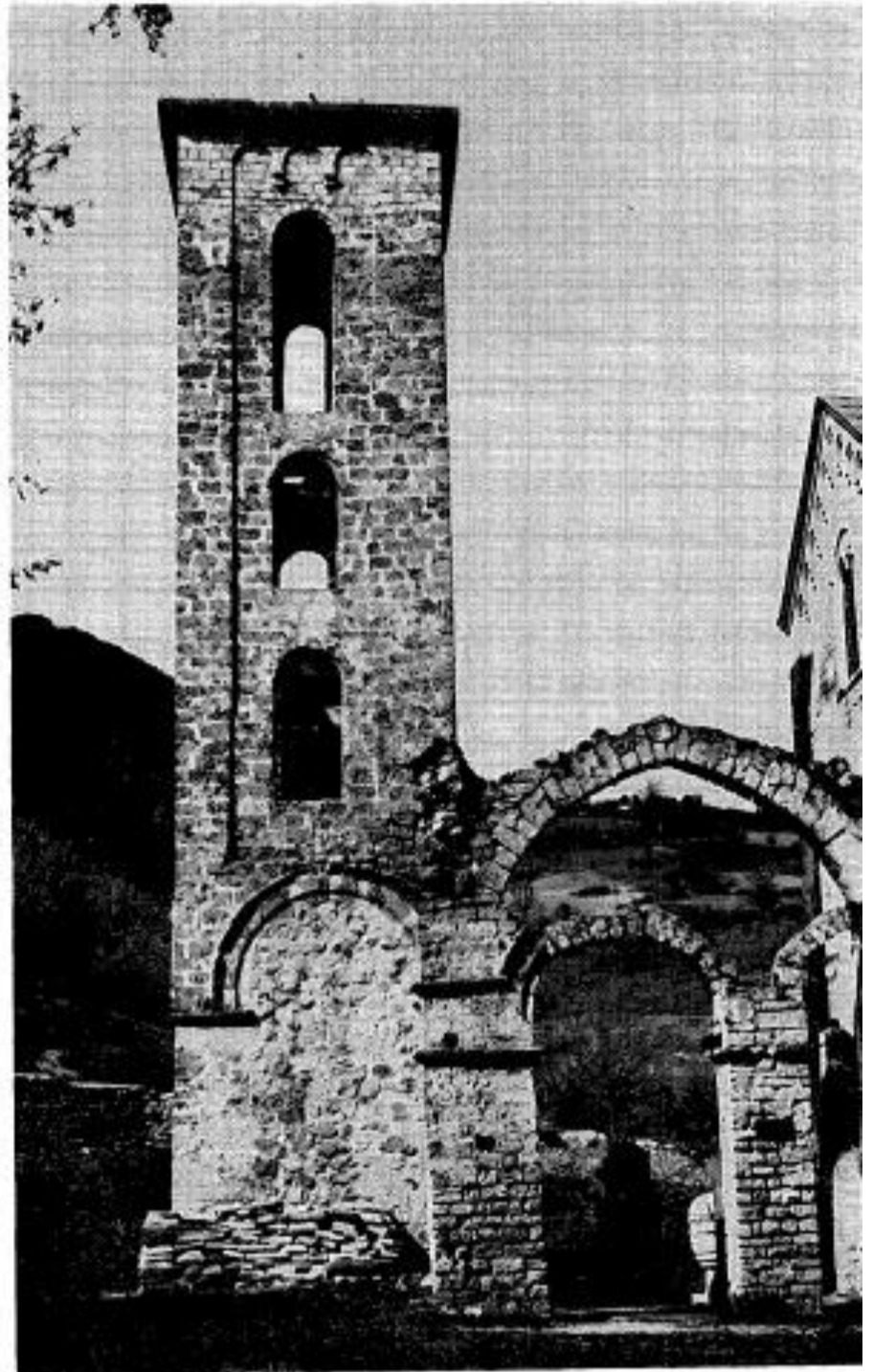
епископа. С тим у вези подржава претпоставку о постојању спрата над средњим делом припрате, који би служио као катихумена преко које је била омогућена веза између капеле на спрату звоника и западног дела наоса.¹⁶ И сама сам раније прихватала тробродно решење у крововима припрате, које би се надовезивало на исти облик цркве. Посумњала сам само у постојање катихумене јер је капела у звонику оформљена тек каснијом преправком, па веза цркве са тим делом звоника није била потребна.¹⁷

Подаци на зидовима звоника, у висини његовог првог спрата, могу највише да помогну у теоријској реконструкцији облика средњег брода припрате.

На бочним странама звоника, на висини доње половине отвора првог спрата, сачувани су делови и трагови западног зида спољне припрате грађевински везаног за звоник (сл. 9). Повише њих преостали су ковани клинови са широким главама, у косом низу, са падом према спољној површини зида. Изнад њих нема никаквих трагова зиданог или прислоњеног зидног платна. И на једној и на другој страни звоника остаци зида и клинови налазе се на истој висини и имају исти нагиб. Ови трагови одређују висину западног зида средњег брода припрате и указују на облик његовог крова. Он није могао бити подужно постављен јер би се трагови забата, односно западног зида средњег брода припрате, морали налазити на звонику на већој висини од постојећих остатака (сл. 10).

Начин зидања источне фасаде звоника није свуда исти (сл. 11). Површина зида изнад ослонца попречног свода па до висине надвратника касније пробијеног правоугаоног отвора на првом спрату веома је неравна и небрижљиво изграђена, што говори да по завршетку припрате није била видљива. По горњем ободу овако озиданог дела фасаде преостало је неколико кованих клинова по правцу који благо пада од средине до угла звоника. Изнад те површине зид звоника се сужава а грађен је од правилно исклесаних квадера сиге. На том месту се вероватно завршавао кров средњег брода припрате у свим грађевинским фазама.

Разложно је зато закључити да спољна припрате није имала спрат и да је кров над њеним средњим делом био постављен попречно у односу на цркву, као и сводна конструкција коју је покривао. Изнад ослонаца сводова вероватно је до извесне висине постојао насип, а кровни покривач је носила дрвена конструкција. Проблем се тако своди на питање облика крова и забата. Мало је вероватно да је кров био једноводан са падом према звонику. Простор који је он покривао налази се у средини грађевине и превише је дугачак да би био тако покривен. У основи конст-
рук-

Сл. 9. Трагови западног зида спољне припрате преостали на јужном зиду звоника (пре конзервације)

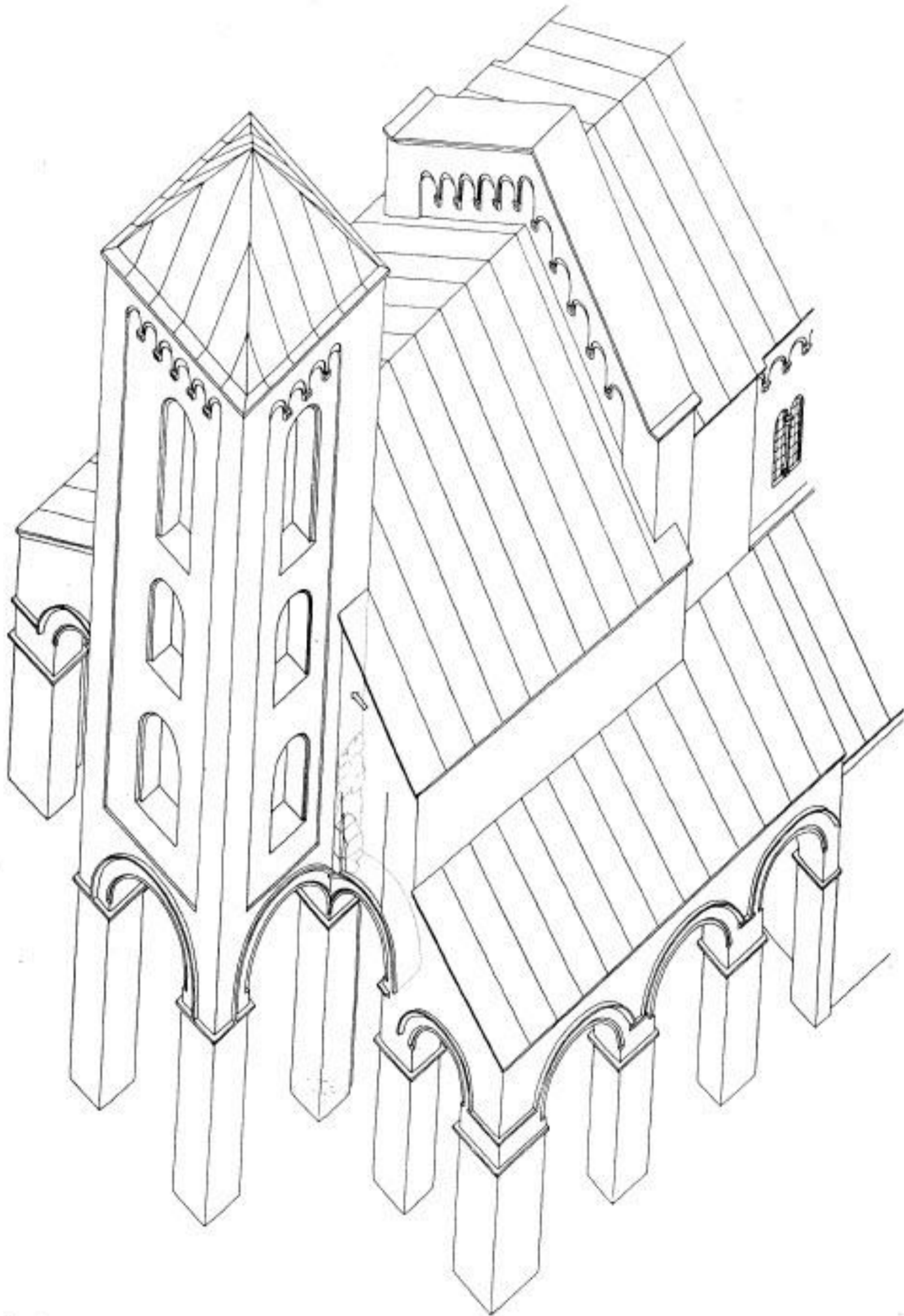
Fig. 9. Vestiges du mur occidental de l'exonarthex subsistant sur le mur oriental du clocher (avant la restauration)

ције не лостоји ниједан елемент који би указивао на асиметрично оптерећење, Тако велик једносливни кров, осим тога, сасвим би одударо од опште замисли добро пропорционисаних облика целога здања.

¹⁶ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, 41—42.

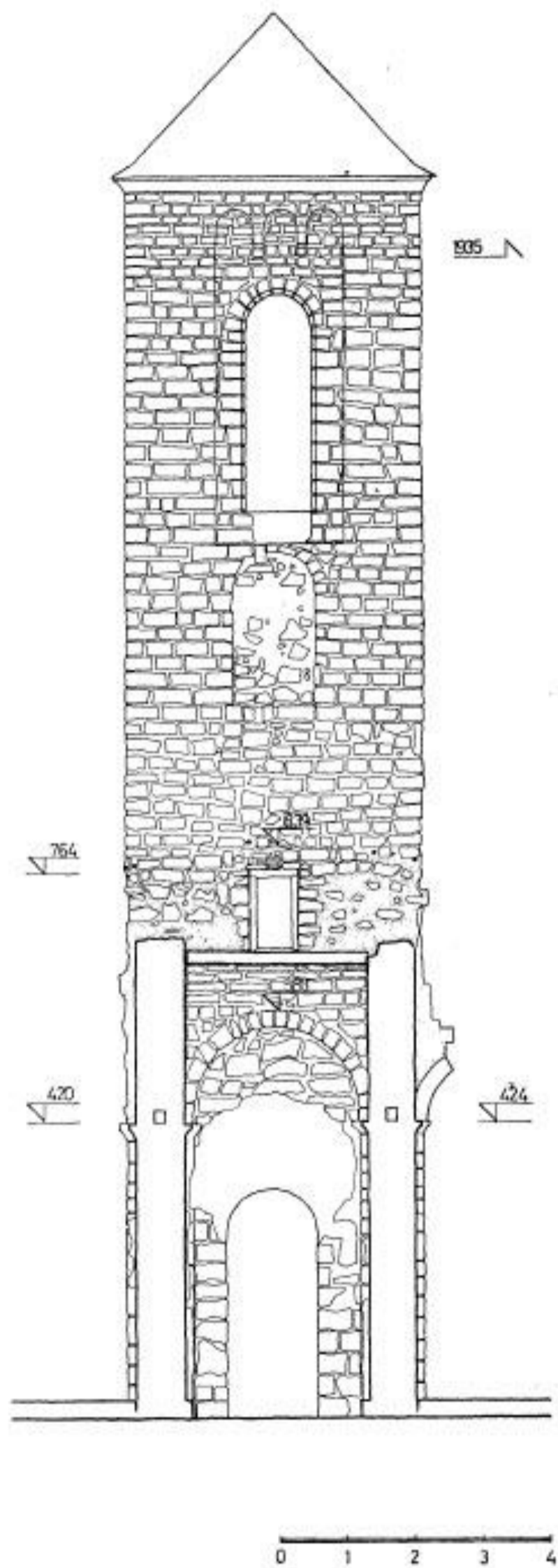
¹⁷ О. Марковић, *н. д.*, 94. Замисао о попречном средњем броду напоменула сам касније. Уп.: О. Кандић — Д. Милошевић, *Манастир Сопоћани*, Научно популарне монографије (1985), 19, сл. 6.

Сл. 10. У случају подужно постављеног крова над средњим бродом припрате, трагови његовог забата били би сачувани на звонику на већој висини на делу обележеном стрелицом

Fig. 10. Au cas où le toit couvrant la nef centrale de l'exonarthex aurait été posé longitudinalement, les traces de son fronton auraient subsisté sur le clocher à une hauteur plus grande sur la partie marquée par une flèche

Сл. 11. Источна фасада звоника
Fig. 11. Façade orientale du clocher

Постоји могућност да је кров био сасвим малог нагиба, а да су забатни зидови били издигнути и покривени двосливним крововима. Они, међутим, нису могли сакрити слеме главног крова које би се видело са северне и јужне стране и захтевало посебну обраду троугаоних бочних страна. Тако преостаје као најчистије само решење у облику двосливног крова над целим средњим делом припрате.

Двосливни попречни кров има озбиљних недостатака, јер усмерава воду на западни зид цркве и источни зид звоника. Ипак, то није нити нерешив нити непознат проблем у архитектури и Византије и Запада.¹⁸ Он се решавао каналима или увалама добро осигураним оловним лимом. На појединим цариградским црквама, као што су Св. Ирена¹⁹ и Св. Андреја²⁰, у таквим случајевима обликовани су канали за одвођење воде а увале постоје на већини петокуполних цркава. Слично је и на неким апулијским катедралама где се вода са цркве сливала на звоник, а у Ђурђевићевим ступовима у Расу добро су сачувани канали између трема и звоника.²¹

У Сопоћанима је могао такође да постоји озидан канал уз западну фасаду цркве, с изливом на бочним странама пиластера забата припрате, а исто тако било је могуће поставити уз цркву низак двоводни кровић који би одвраћао воду ка увалама. Ниједно од ових решења није могло утицати на изгледе припрате јер се оно ни са које стране није могло видети (сл. 12).

Начин обраде и украшавање фасада звоника и спољашње припрате у Сопоћанима сачувани су само у нижим деловима. Чела свих фасадних лукова припрате и приземља звоника плитко су профилисана, а изнад њих су постављени уски венци у облику полукруга који су се настављали на водоравне (сл. 13). Лезене на угловима звоника почињу изнад приземља, осим на источној фасади где полазе изнад другог спрата. Сачуване су до висине изнад отвора последњег спрата тако да им завршетак није познат. Да су се завршавале са по једним једноставним полукругом на свакој страни звоника, он би био знатно виши, а пуне зидне масе изнад отвора деловале би тешко и непропорционално у односу на цело композиционо решење фасаде. Највероватније се на лезене настављао водораван аркадни низ, како је то урађено и приликом обнове звоника 1935. године, само је, у изворном облику, број аркадица био већи.

¹⁸ У већини цркава сложенијег облика бар у једном делу се вода с крова сливала на зид.

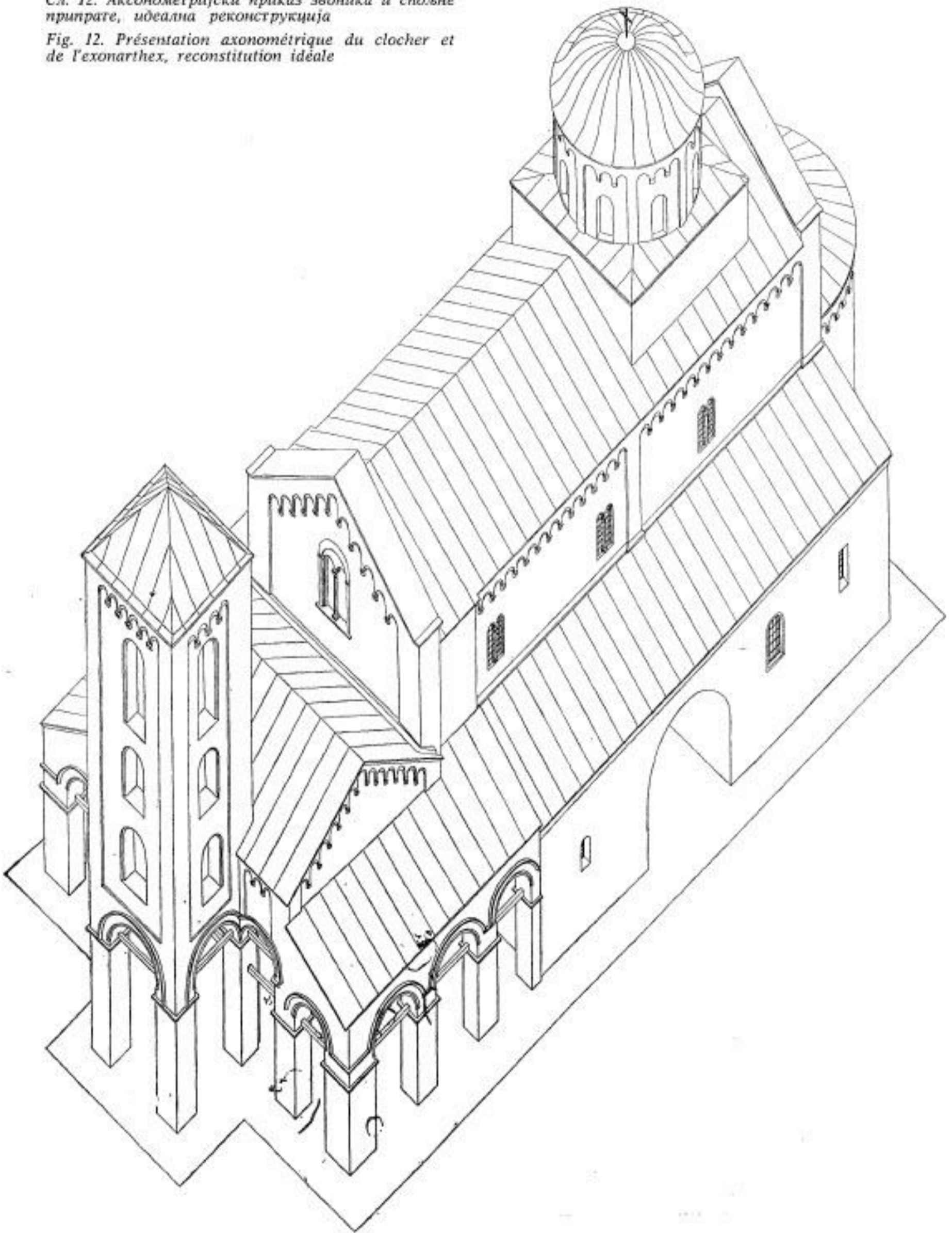
¹⁹ С. Mango, *н. д.*, 154

²⁰ J. Ebersolt — Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913, Pl. XX.

²¹ J. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, 67, цртеж 36.

Сл. 12. Аксонометријски приказ звоника и спољне припрате, идеална реконструкција

Fig. 12. Présentation axonométrique du clocher et de l'exonarthex, reconstitution idéale

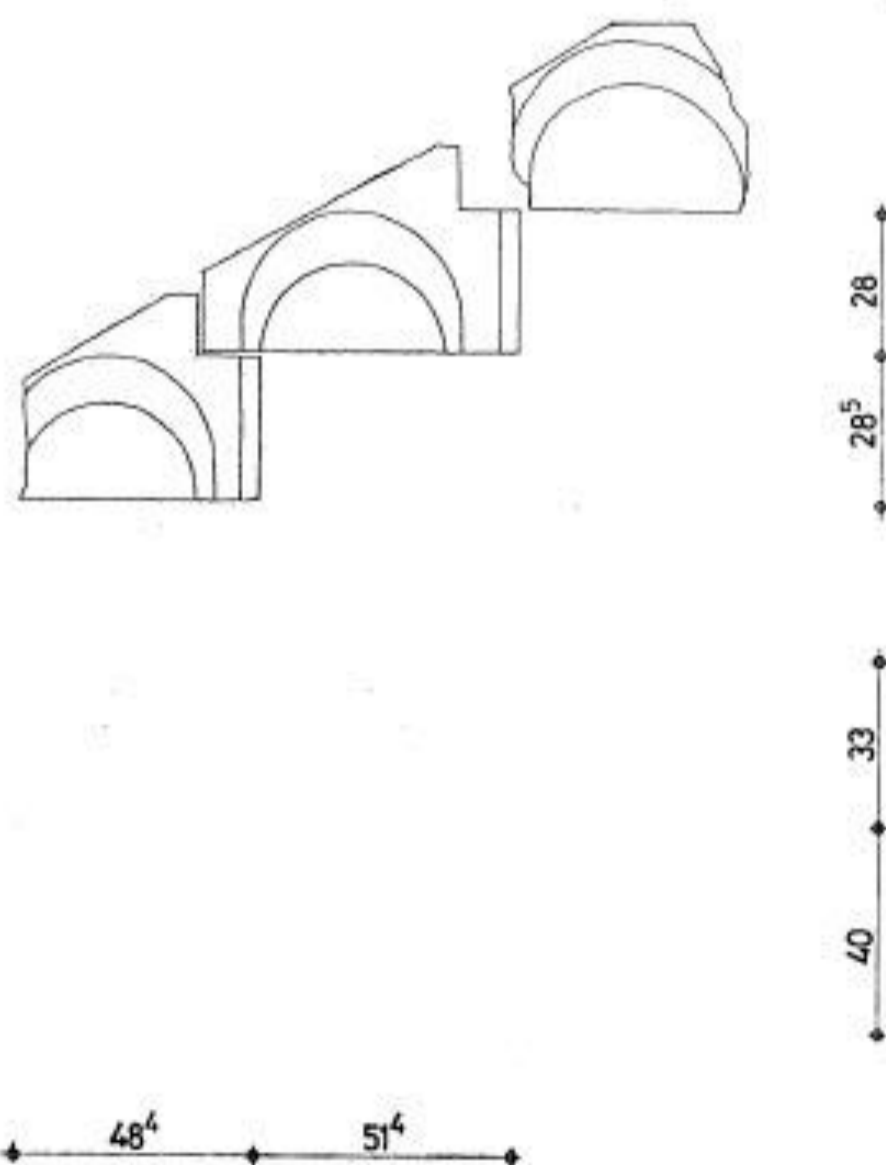
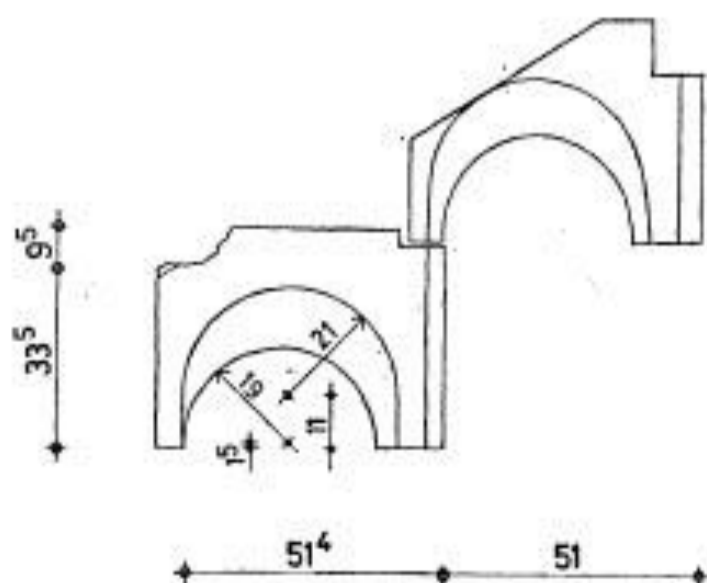

Сл. 13. Венци на фасадама спољне припрате
Fig. 13. Corniches sur les façades de l'exonarthex

Сл. 15. Остаци пиластра западног зида спољне припрате, сачувани уз јужни зид звоника (пре конзервације)
Fig. 15. Vestiges du pilastre du mur occidental de l'exonarthex, subsistant contre le mur méridional du clocher (avant la restauration)

Сл. 14. Аркаде нађене у насипу под кровом цркве
Fig. 14. Arcades découvertes dans le remplissage au-dessous du toit de l'église

Приликом недавних истраживања пронађено је пет аркадица у насипу изнад сводова северног брода цркве. Насип је био постављен као подлога за оловни кровни покривач за време обнове крајем XVI века.²² Аркаде имају косину за налегање ванца, а чиста ширина полукруга је мања од оне на аркадама са цркве. Степенасто су засечене и када се поставе једна изнад друге чине коси низ неког забатног зида. Прва аркада је клесана тако да се једним крајем ослања на пиластер, а последња је нешто ширира. Она је могла стајати на завршетку забата троугаоног облика (сл. 14). На свим аркадама сачувао се фасадни бели малтер, што значи да су биле уграђене а не одбачене током градње. На цркви постоје само два троугаона забата — на источној и западној страни средњег брода. Источни забат се није завршавао аркадним низом, јер на њему не постоје одговарајући пиластри на угловима. На западном забату су аркаде биле много шире. Првобитне нису сачуване, али се две конзоле налазе на оригиналном месту. То се види на фотографијама са почетка овога столећа. Пронађене аркаде су, према томе, највероватније остатак украса са забата попречног брода спољне припрате, којима и по ширини одговарају.

Од западног зида попречног брода припрате преостала су изнад фасадних лукова само два или три камена уз обе стране звоника. На 12 cm од лица звоника ови квадери су усечени тако да јасно означавају пиластре (сл. 15). Они су могли да образују на западној фасади плитке, полукружно завршене нише, али је исто тако могуће да се на њих настављао аркадни низ, при чему би ширине аркада одговарале онима на забатима истог брода.

Отвори сопоћанске спољне припрате и њихова обрада нису сасвим познати. Припрата је била отворена. Простори испод фасадних лукова нису били ничим затворени, јер се живопис у траговима сачувао по целим површинама бочних страна стубаца. Улази у припрату — кроз звоник и под првим луком јужне фасаде — обележени су насликаним представама арханђела. Могуће је да је на забатима попречног брода постојао по један прозор нарочито ако су кровови над бочним бродовима били нижи од бродова цркве.

Звоник је имао на два последња спрата са сваке стране по један велики отвор, а на првом спрату су се такви отвори налазили на северној, западној и јужној фасади. Бочне стране отвора равно су зидане. Немају уобичајене испусте за камене оквире, нити постоје било какви трагови који би указивали на ту могућност. Вероватно су они на трећем спрату били потпуно отворени, јер су се у тој просторији налазила звона. Остали су могли бити затворени само транзенама.

Сви подаци о којима је било речи ипак нису довољни за сигурну и потпуну слику о

првобитним облицима западног постројења у Сопоћанима. У овом тренутку истину је немогуће утврдити, али јој се може приближити. На основу свега што је изложено проистиче и закључак о основним обележјима сопоћанске спољне припрате са звоником.

Основу над којом је изграђено ово здање чинили су ступци, пиластри, два осмострана стуба и западни зид цркве (сл. 16). Приземље звоника и припрате било је сасвим отворено, без икаквих преграда или парапета. Припрата је имала два бочна брода у облику трема, засведена са по три лоптаста свода и покривена једиосливним крововима. Њен средњи део, издигнут на два преломљена лука и три сегментна свода, покривен двосливним кровом, образовао је попречни брод ширине западног pročеља наоса (сл. 17). На фасадама звоника и средњег брода припрате, под кровним венцима, постојали су низови двоструких слепих аркадица на конзолама и плитким угаоним пиластрима (сл. 18 и 19). Припрата није имала спрат, већ само нешто више наглашен средњи део.

Цело ово западно здање, смеле конструкције и добро смишљеног односа маса и распореда отвора, једно је од најлепших не само у српској средњовековној архитектури. Најбоље је компонована западна фасада, где висина лукова расте према средишту, одвајајући тако бочне бродове од средњег брода и наглашавајући звоник. Добра општа замисао није и беспрекорно занатски изведена. Темели стубаца веома су плитки, луци и сводови немају потпуно правилне облике, зидови звоника су витоперни. Градитељи очигледно нису били довољно вешти и способни да остваре постављени задатак. Ипак, то није битно умањило склад и лепоту општег изгледа грађевине. Уз то, протомајстор је посебно поштовао старију цркву. Својим здањем није нарушио ниједну од њених вредности, већ се прилагодио њеним облицима и обради.

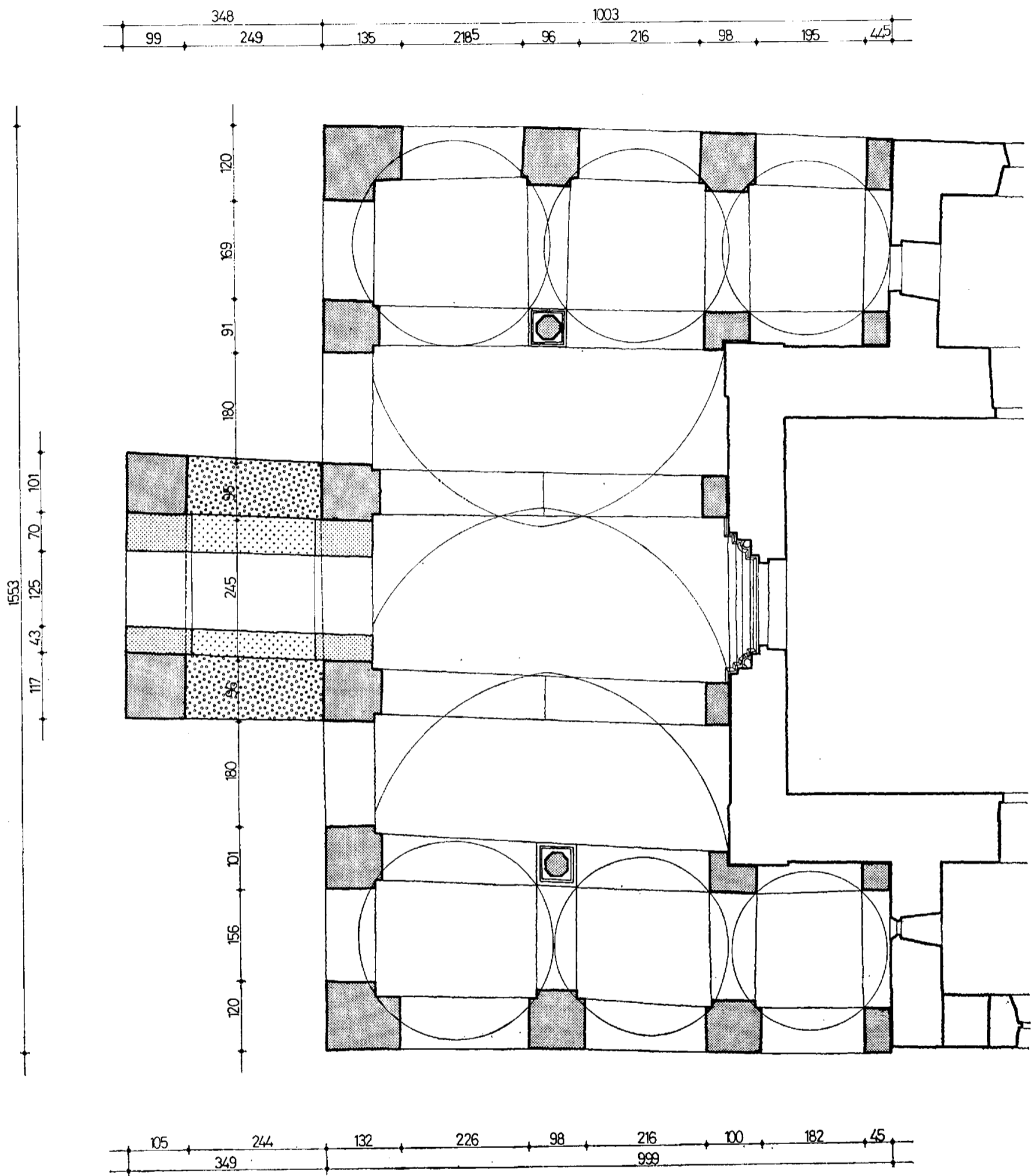
Сопоћанска спољна припрата са звоником нема правих паралела. На широј територији византијске културе неке сличности се могу наћи у појединостима, на различитим споменицима, као, на пример, композиција западне фасаде у Самари,²³ грађење сводова без оплате у цариградској архитектури (којих у Грчкој нема)²⁴, или украсни камени венци на споменицима у Трапезунту,²⁵ што се никако

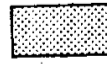

²² О. Кандић, *Истраживања*, 14—16.

²³ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, сл. 88.

²⁴ Ch. Bouras, *н. д.*, 26—29.

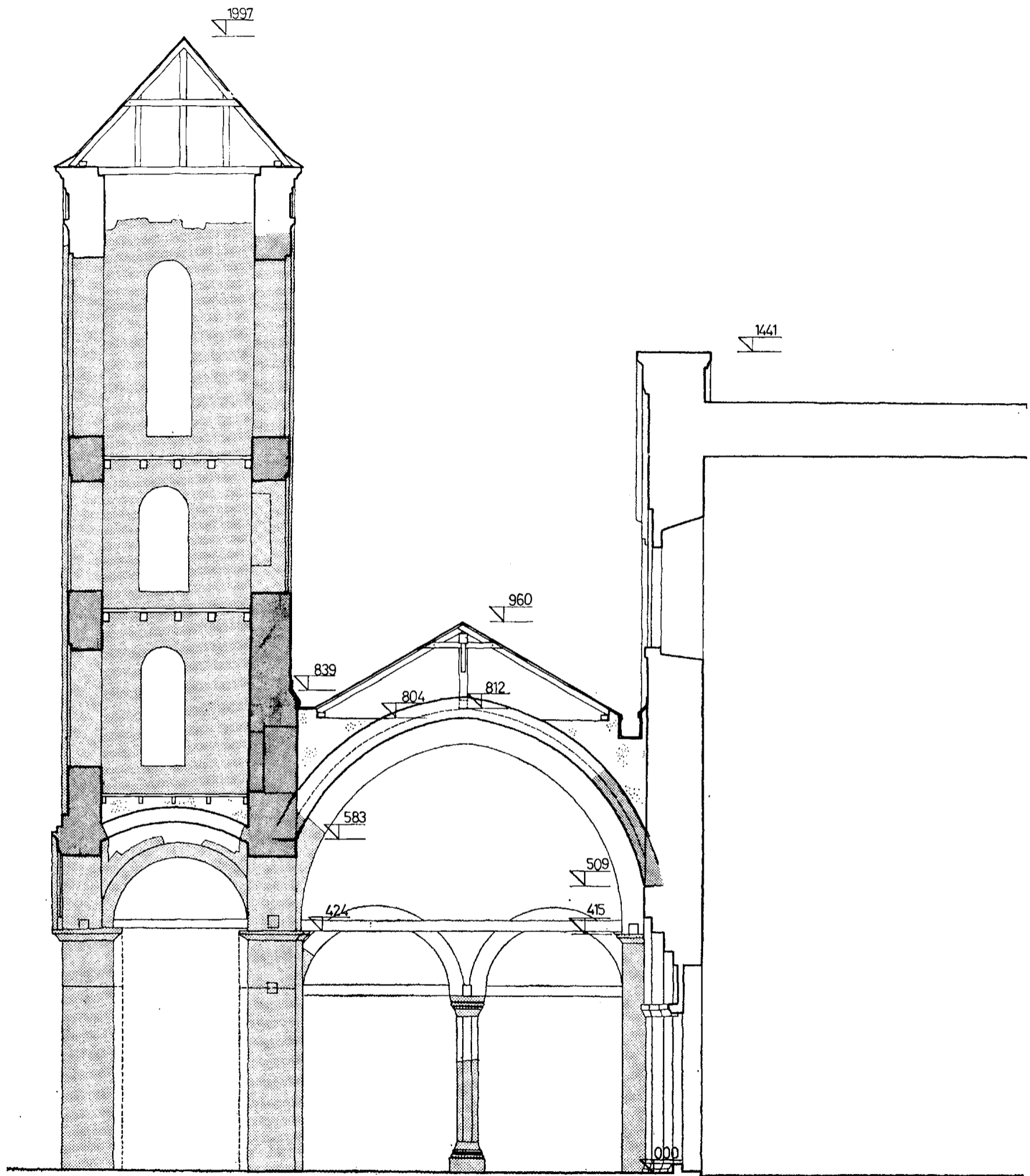
²⁵ Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments and topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Research, Library and collection Washington, D. C. 1985 Volume two, сл. 2608.

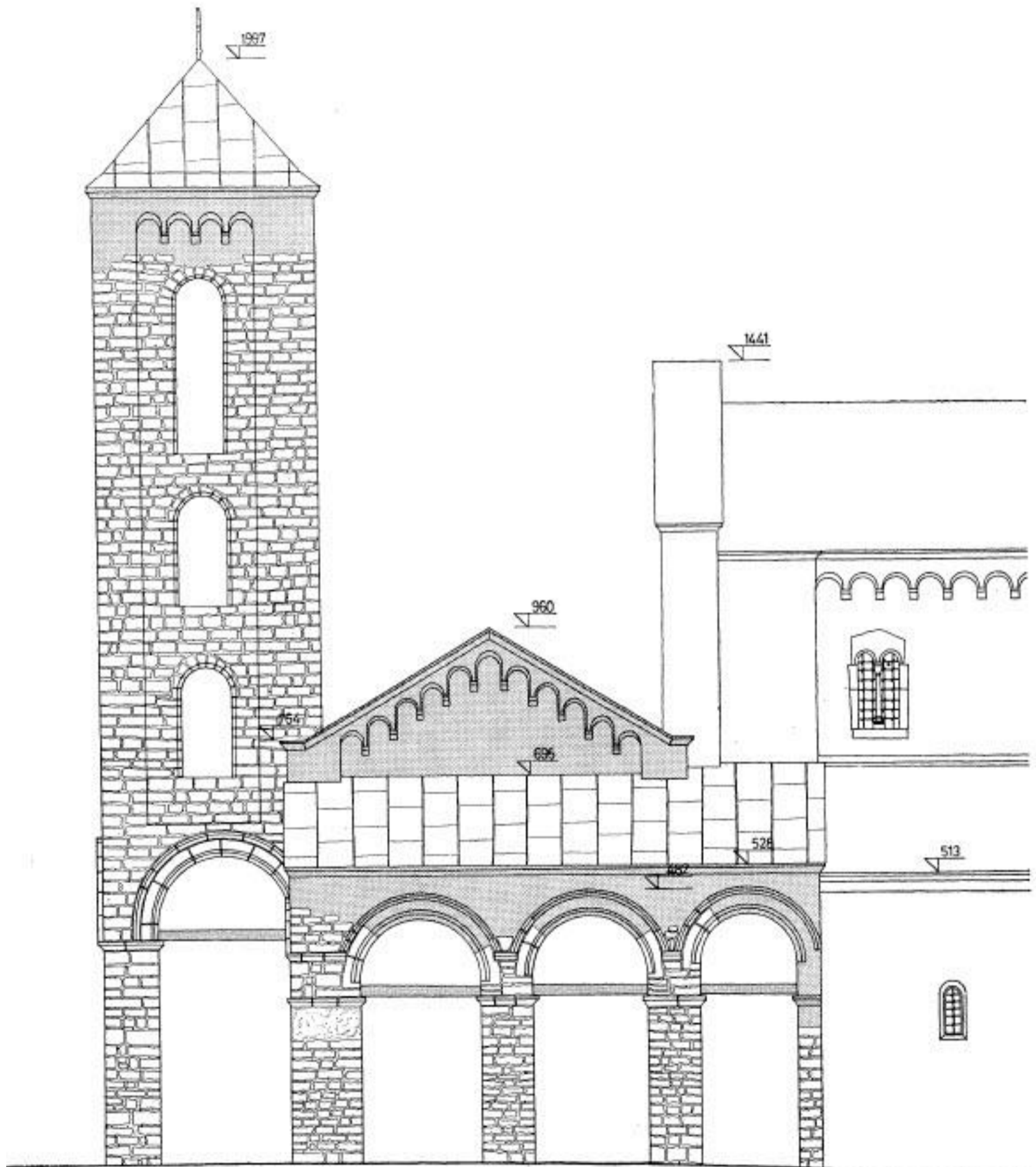
- 1
- 2
- 3
- 4

Сл. 16. Основа спољне приправе са звоником у изворном облику и касније дограђени делови. 1 — Првобитни делови; 2 — прва поправка; 3 — доградња пре 1346. године; 4 — преправка на крају XVI века

Fig. 16. Plan de l'exonarthex et du clocher dans leur forme originelle et les parties ajoutées plus tard. 1. Parties originelles; 2. Première réfection; 3. Parties ajoutées avant 1346; 4. Réfection effectuée à la fin du XVIe siècle

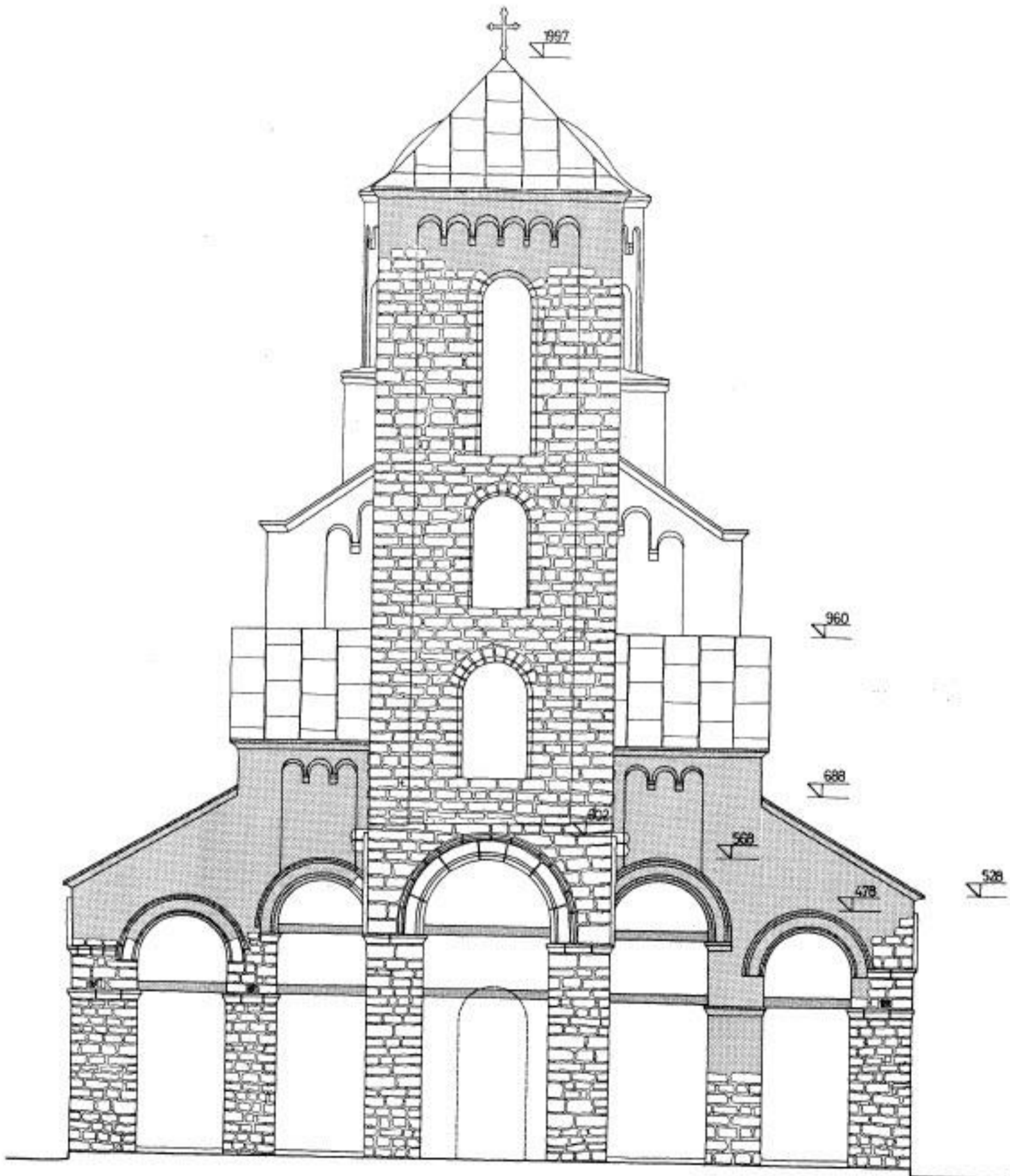
Сл. 17. Подужни пресек, идеална реконструкција
 Fig. 17. Coupe longitudinale, reconstitution idéale

Сл. 18. Јужна фасада, идеална реконструкција
 Fig. 18. Façade méridionale, reconstitution idéale

0 1 2 3 4

Сл. 19. Западна фасада, идеална реконструкција
 Fig. 19. Façade occidentale, reconstitution idéale

Сл. 20. Богородица Љевишка

Fig. 20. Église de la Vierge Ljeviška

не би могло тумачити директним утицајима. Чини се да Сопоћане треба разматрати у оквирима развоја српске архитектуре, која је традиционално комбиновала елементе византијског и западног градитељства.

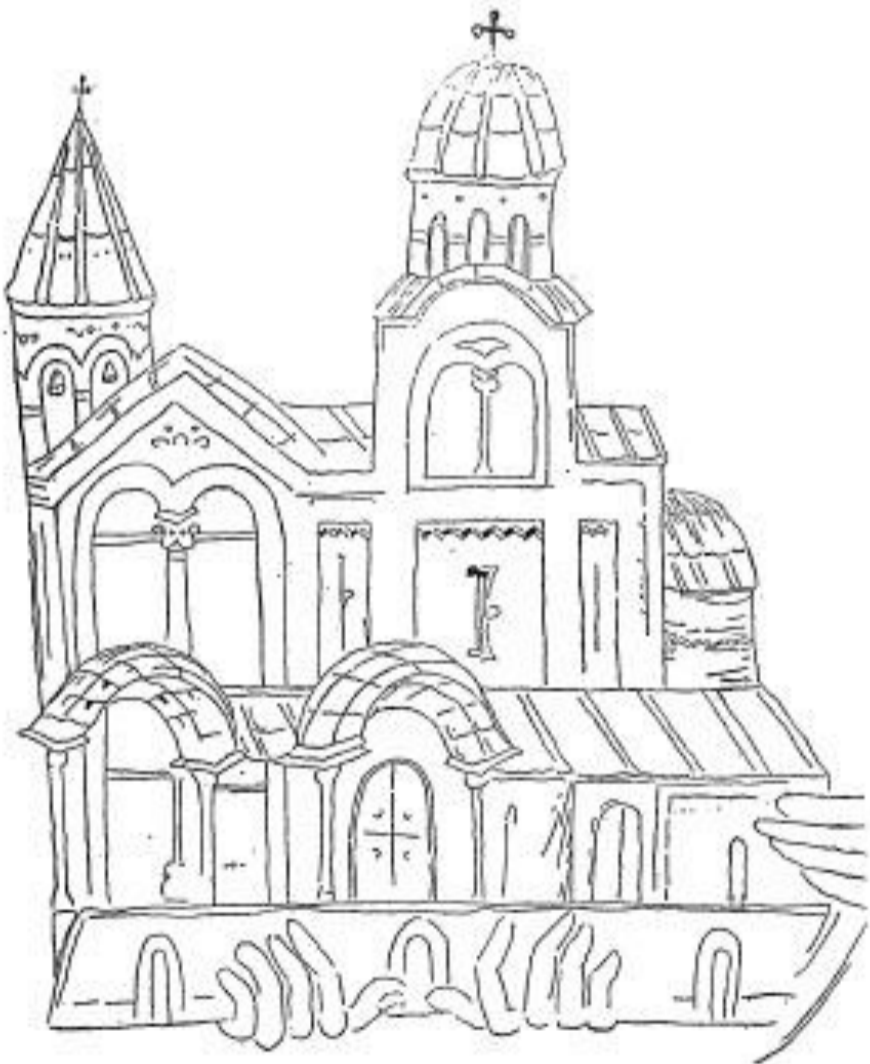
Међу сачуваним споменицима XIII века у Србији сличан просторни склоп има само Жича.²⁶ Друга здања као што су Св Никола код Куршумлије, Св. Петар у Бијелом Пољу, Радосављева приправа у Студеници, Милешева, Ариље и друга имају по два звоника уз припрату или немају ниједан. Све ове спољне припрате су затворене, са пуним бочним зидовима. Имају један или три брода, увек подужно постављена, тако да прате масе цркве. Звоници су у нижим спратовима обрађени као куле пуних зидова са малим уским прозорима или без њих, а само су при врху бифоре. Градиво је свуда камен, а фасаде омалтерисане (осим Св. Николе). Од почетка XIV века српска архитектура као и остале гране уметности, државно устројство и организација живота на двору окрећу се ка византијским узорима. Изузетак су само владарски маузолеји, где је рашка традиција наглашенија. Византијски лаки тремови и отворне припрате цариградских цркава утицали су и

на обликовање, конструкцију и начин градње ових простора на споменицима у Србији. Најлепши пример је Богородица Љевишка из 1306. године, чији је ктитор краљ Милутин (сл. 20). Њена је приправа изграђена на ступцима, у приземљу је отворена а спрат се протеже над целим приземљем. Конструкција и двосливни кров попречно су постављени у односу на цркву. Звоник се налази изнад припрате. Лак је и прозачан јер отвори и у приземљу и на спратовима заузимају целе ширине фасада, између стубаца на угловима. Грађена је од камена и опеке.²⁷ По сличном програму испред цркава Пећке патријаршије изграђена је 1334—1337. године спратна спољашна приправа са звоником и нижим тремом, по замисли архиепископа Данила II.²⁸ Ту је просторни склоп разуђенији, приправа пространија, а обрада богатија него на западном здању Богородице Љевишке. Приправа је имала ширину све три цркве, а по дужини је била подељена низом стубова. Фасаде су се састојале од великих двојних отвора испод лукова што су спајали ступце. Звоник је, судећи по сликама представи на ктиторској композицији, на врху такође имао бифоре између угаоних стубаца (сл. 21). Као материјал

за градњу употребљени су камен и опека, а фасаде су биле сликане.²⁹

Спољна приправа са звоником у Сопоћанима по својим особеностима не припада потпуно ниједној од поменутих скупина. Неке појединости на њој могу се везати за архитектуру монументалних затворених припрата прве половине XIII века а друге за ону из XIV столећа.

Просторна замисао у оуштини се надовезује на старије рашке споменике, посебно Жичу. Звоник је постављен испред припрате, која је пространа и подељена на три брода. Бочни бродови су нижи, покривени једносливним крововима у правцу подужне осовине цркве, као код старијих затворених припрата. Средњи део је јединствен простор, рашчлањен тек у сводовима (сл. 22). Два висока лука преломљена су у темену, што је редовна појава у рашком градитељству. Камен као грађевински материјал, малтерисање фасада и украшавање низовима аркада такође су у традицији рашке архитектуре, управо њене романичке компоненте. Систем слагања аркада на забатима, где свака од њих има усек за налегање следеће, говори да је каменоресцима

Сл. 21. Спољна приправа и звоник у пећкој Патријаршији, представљени на ктиторском моделу (цртеж по М. Шупут)

Fig. 21. Exonarthex et clocher de l'église centrale du siège du Patriarcat de Peć, représentés sur le modèle tenu par le ktitor (dessin d'après M. Suput)

овај детаљ био познат. Слично су клесане аркаде на цркви Марије Колеђате у Котору а и у Бањској. Звоник има романичка обележја, мада се од старијих кула, затворених у нижим спратовима, издваја тиме што су му сви отвори велики. Они се, осим тога, смањују идући ка врху, где су најужи али и најиздуженији. То су ипак отвори у зидовима, а не између угаоних стубаца као код звоника XIV века.

Отворено приземље звоника и припрате, међутим, систем стубаца и стубова спојених луцима и затегама и попречно постављен средњи брод покривен равним двосливним кровом приближавају се архитектури Богородице Љевишке и Пећке припрате, а тако и градитељским остварењима у Византији.³⁰ Композиција западне фасаде подсећа на изглед цркве Самара у Месини из средине XII века.

Сопоћанска спољашња приправа са звоником по просторном и конструктивном решењу, облицима, обради фасада и врсти градива повезује архитектонска остварења почетка XIV века са старијим (сл. 23). Упоредивањем просторног склопа, обраде и репертоара употребљених елемената на западним целинама уз цркве Сопоћана, Богородице Љевишке и Пећке патријаршије, могуће је предложити редослед њихове градње. Приземља сва три здања су отворена. У Сопоћанима постоје нижи бочни бродови, као што се претпоставља у Жичи а само је средњи део обликован као попречни брод, али са затвореним зидним платнима. Ступци су једноставни, четворострани. Попречни брод у Богородици Љевишкој протеже се целом ширином цркве а на фасадама су једноструки прозори и нише. Ступци су разуђени и завршавају се двоструким луцима. У Пећкој патријаршији су

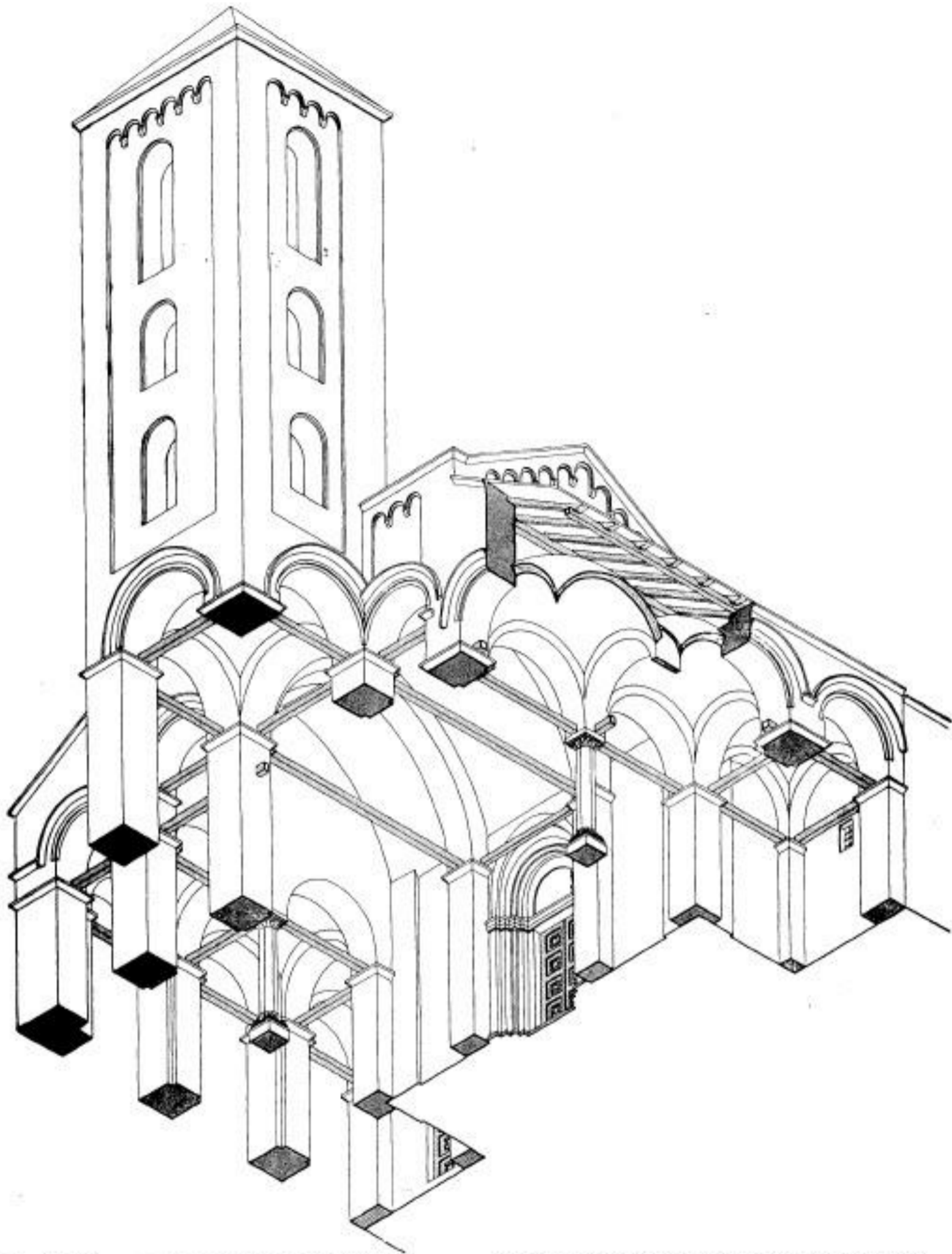
²⁶ М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, 1969, 63. Идеална реконструкција Ђ. Бошковића.

²⁷ С. М. Ненадовић, *Богородица Љевишка, њен постанак и њено место у архитектури Милутинова времена*, Београд 1963, т. IX, X, XVI, XXI.

²⁸ Ђ. Бошковић, *Осигуравање и ресторација цркве манастира Св. Патријаршије у Пећи*, *Старинар* III, 8—9 (1933—1934), 139—160; М. Шупут, *Архитектура пећке припрате*, *Зборник за ликовне уметности* 13, Нови Сад 1977, 51—54. О пећкој припрати и звоником последња је расправљала М. Чанак-Медић на научном скупу „Архиепископ Данило II и његово доба“ децембра 1987. године у САНУ, у саопштењу *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије*. Аутори нису сагласни у погледу места звоника, што за разматрање проблема у овом раду нема велики значај. У шематском приказу основе пећке Патријаршије, звоник је смештен испред припрате, у складу са исходима истраживања М. Чанак-Медић.

²⁹ М. Шупут, *н. д.*, 51

³⁰ Трем цркве св. Димитрија у Прилепу на крају XIII века имао је двосливни попречни кров. В.: В. Ристић, *Црква св. Димитрија у Прилепу*, Крушевац 1979, 193.

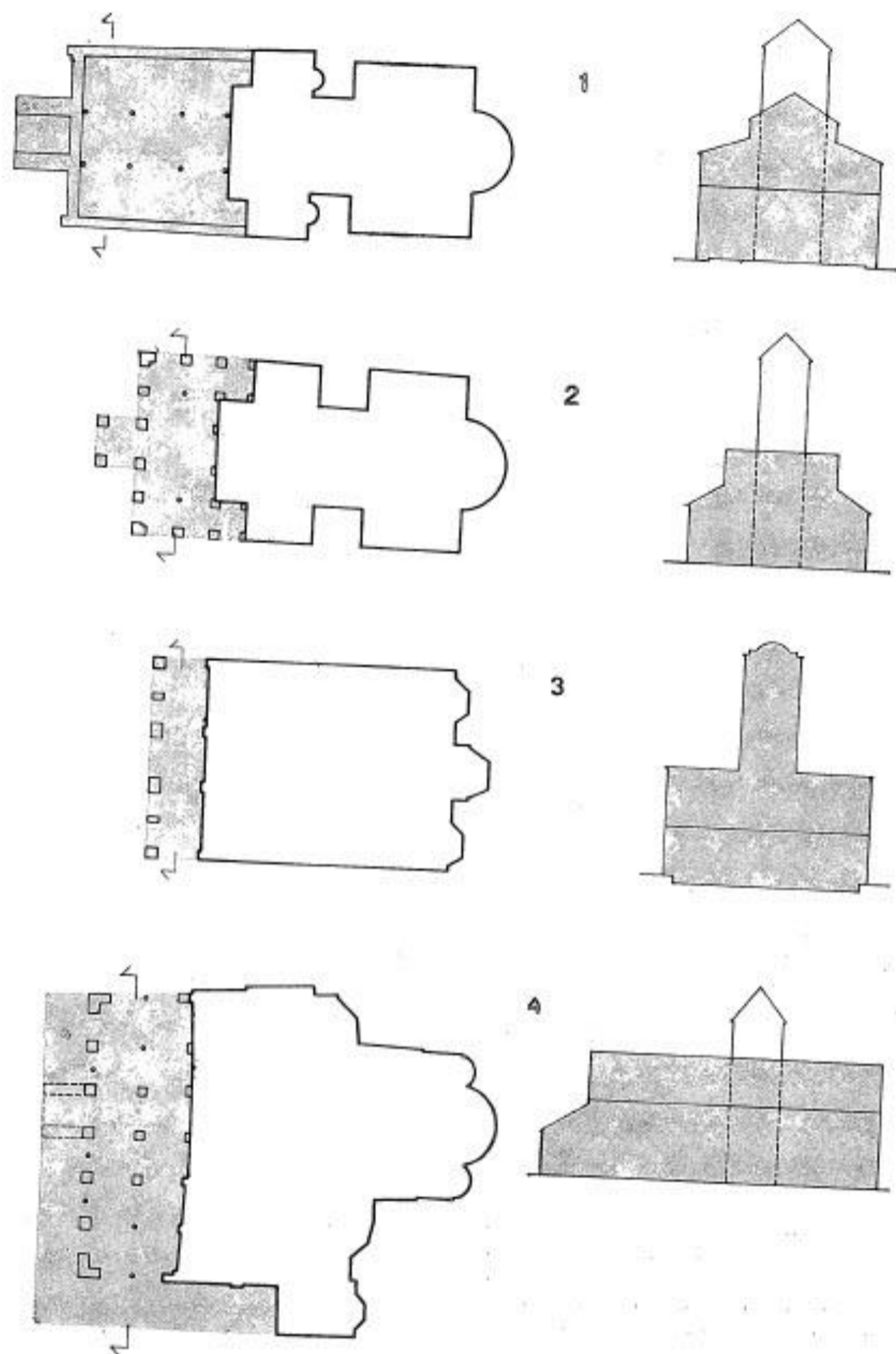

Сл. 22. Идеална реконструкција унутрашњег простора припрате и звоника у Сопоћанима

Fig. 22. Reconstitution idéale de l'intérieur de l'exonarthex et du clocher de Sopoćani

садржај и просторни склоп најразвијенији. Осим звоника и припрате, постојао је и нижи трем са бочне и западне стране.³¹ Попречни брод је такође изграђен над целом ширином припрате, простор између стубаца заузимају бифоре ослоњене на стубове, а на спрату су велики двојни прозори. Конструкцију горњег дела звоника у Сопоћанима чине зидови у којима су једноставни отвори, као код старијих

решења, док су у Богородици Љевишкој и Пећкој патријаршији то угаони ступци са великим двојним отворима. Најзад, једноставна обрада фасада у Сопоћанима веома се разликује од грађевина XIV века у Србији које као и архитектура Палеолога негују шароликост и постижу је украсним керамичким елементима, различитим градивом или сликањем.³²

Сл. 23. 1 — Жича. 2 — Сопоћани. 3 — Богородица Љевишка. 4 — Пећка патријаршија. Шеме основа и попречних пресека кроз спољне припрате

Fig. 23. 1) Žiča, 2) Sopoćani, 3) Eglise de la Vierge Ljeviška, 4) Eglise centrale du siège du Patriarcat de Peć. Schémas des plans et des coupes transversales des exonarthex

Због свега овога чини се највероватније да је сопоћанска спољна припрата са зваником на челу скупине ова три споменика, односно да је претходила изградњи Богородице Љевишке,³³ што не значи да је на њу и утацала. Настала је у преломном периоду српске архитектуре, у првај половини владавине краља Милутина, на самом крају XIII или на почетку XIV века.³⁴

Разлог за подизање овога здања и његова намена нису потпуно разјашњени. Спољна

³¹ Ђ. Бошковић, *Осигуравање и ресторација*, 151, сл. 65; Исти, *Архитектонски извештај*, Гласник Скопског Научног Друштва 9, Скопје 1932, ²³ S. Mango, *н. д.*, 295

³³ О. М. Кандић, *Кулезоници*, 59

³⁴ Како је закључио још В. Ђурић, *Сопоћани*, 49

припрата је била отворено предворје цркве. Није имала спраткатикумену, а у звонику није постојала капела. Спратови звоника нису били погодни за коришћење, како због великих отвора на свим фасадама, тако и због недостатка сигурнијег прилаза. У те просторије се улазило вероватно само повремено, споља, преко дрвених лествица. На последњем спрату су свакако била обешена звона, што је била и основна функција звоника. Могуће симболично значење целога постројења, било због намере да храм постане катедрала³⁵ или нечег другог, требало би даље истраживати.

Нове намене звоник је добио крајем XVI века. Тада су зазидани отвори, осим на последњем спрату и обликовани мали, једноставни прозори, а у источном зиду другог спрата изграђена је једна већа полукружна апсида у средини и једна мања северно од ње. Тако је први спрат могао да се користи за становање а други за капелу. У то време, пробијени отвор на источном зиду првог спрата омогућавао је улаз у звоник из припрате, вероватно кроз свод, а преко дрвеног степеништа.

Припрата са звоником добила је живопис знатно касније, између 1338. и 1346. године што и није изузетак у средњем веку. И Богородичина црква у Студеници дуго је чекала на осликавање. Приземље звоника два пута је преправљано пре постављања живописа. Прво су подзидани простори испод северног и јужног лука, вероватно из конструктивних разлога, а потом и испод источног и западног, где су остављени невелики пролази. На жалост, није сачувано целокупно сликарство које би пружило одговоре на многа питања. Најзначајнији су историјски портрети преостали у првој зони. На лицу западног зида цркве, јужно од улаза, приказани су краљ Душан, као владар за чије време је живопис настао, краљица Јелена и њихов син Урош. На пиластрима уз портал налазе се Христос и Богородица која му препоручује поворку Немањића северно од портала: св. Симеона Немању, краља Уроша и краљицу Јелену као монахе. Урош је означен као св. Симон монах, ктитор овога места а уз Јелену је сачуван

само делимично први ред натписа — св. Јелена монахиња. На супротном зиду у приземљу звоника, са леве стране улаза, представљен је архиепископ Јоаникије а са десне су остаци дугачког, веома оштећеног натписа.³⁶

Ове историјске личности су насликане на најрепрезентативнијим местима у припрати али ниједна није означена као други ктитор Сопоћана, односно поручилац западне целине храма. Могуће је да његов лик није сачуван али исто тако и да није препознат међу преосталим личностима на зидовима припрате. Објашњење би се вероватно нашло у великом тексту на зиду звоника када би он могао да се прочита, што истраживачи до сада нису успели.

У писаним историјским изворима нема помена о сопоћанској спољној припрати нити о њеном ктитору. У каснијем препису сопоћанског *Поменика*,³⁷ за чији се оригинал мисли да је настао у време краља Милутина, у наслову стоји да је он почет на помен ктиторима овога светог места, а уз име краља Уроша пише да је он први ктитор. То би значило да је тада — за владе краља Милутина — постојао и други ктитор. Чудно је само што његово име није забележено, када је познато да је уписивање у *Поменик* био главни део ктиторског права.³⁸ Да ли је поручилац овога здања и можда извршилац жеље краља Уроша била краљица Јелена, неко од црквених великодостојника, или сам краљ Милутин, остаје и даље отворен проблем.

³⁵ Исто, 42—49.

³⁶ Исто, 89—90; За потпун приказ преосталог живописа в.: Б. Живковић, *Сопоћани, цртежи фресака*, Београд 1984, 38—41.

³⁷ А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*, Сарајево 1972, 140.

³⁸ М. Живојиновић, *Ктиторска делатност светог Сава*, Сава Немањић — Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 16.

* У обради цртежа за овај рад помогли су ми арх. Драгољуб Тодоровић (који је урадио аксонометријске приказе), Тања Дамљановић и Марина Михаљевић, на чему им и овом приликом најлепше захваљујем.

Forme originelle de l'exonarthex et du clocher de Sopoćani

OLIVERA KANDIĆ

Au monastère de Sopoćani, fondation du roi Ouroch Ier, un exonarthex, précède d'un clocher, à trois étages, fut accolé à la façade occidentale de l'église de la Trinité, qui fait partie du monastère. La construction de l'église fut achevée entre 1263 et 1268, mais la date à laquelle furent bâtis son exonarthex et son clocher n'est pas connue, pas plus que le nom du ktitor. L'exonarthex fut construit certainement plus tard que l'église, car la façade à laquelle il fut accolé était déjà enduite de mortier; d'un autre côté, il n'est pas représenté sur le modèle de l'église tenu par son ktitor. L'exonarthex et le clocher étaient envisagés comme un ensemble architectonique et ils furent bâtis au même moment. Leur décoration peinte fut exécutée avant 1346, sous le règne du roi Douchan et sous l'archiépiscopat de Joanice II.

L'intérêt porté à cet exonarthex date de loin et plusieurs tentatives ont déjà été faites en vue d'établir sa forme originelle. Ce qui a incité l'auteur du présent texte à s'y pencher à son tour, ce sont les résultats des recherches qui ont été effectuées à Sopoćani au cours de ces dernières années.

L'exonarthex a la largeur de l'église et il est soutenu par des pilastres engagés dans les murs de l'église, par des piliers disposés sur les bords de l'exonarthex et par deux colonnes qui se dressent dans l'axe des murs longitudinaux du naos et délimitent la partie centrale de l'exonarthex. Deux piliers de la partie occidentale de l'exonarthex et deux autres, placés devant ceux-ci déterminent les limites du clocher. Les autres piliers, colonnes et pilastres délimitent en réalité deux nefs latérales de l'exonarthex. Ils sont reliés par des arcs en plein cintre d'égale hauteur et forment, dans la construction supérieure, audessus des nefs latérales, six quadrangulaires (trois de chaque côté) qui sont les prolongements des bascôtés de l'église. Les arcs de tous les six quadrilatères et le rezdechaussée du clocher étaient surmontés de voûtes sphériques. En témoignent les voussoirs subsistant sur le mur du clocher et à l'angle sudouest de l'exonarthex: ils reposent sur les naissances d'arcs, taillées en biseau. Ces voûtes sont bâties sans coffrage, les rangs opposés étant posés tour à tour, parallèlement aux arcs, si bien que les joints présentent des zigzags, comme dans les voûtes d'arête. La forme géométrique de la voûte est une hémisphère dont la base est constituée par un cercle décrit autour d'un carré, son centre étant situé au niveau des naissances d'arcs et à l'intersection des diagonales du carré. Ce genre de construction des voûtes était courant dans l'empire byzantin, surtout à Constantinople, et, introduit au VIe siècle, il fut pratiqué très longtemps. La voûte sphérique de Sopoćani a son analogue le plus proche dans celle qui surmonte le parecclésion méridional de l'église SaintNicolas de

Kuršumlija, à cette différence près que cette dernière était bâtie avec des briques, alors que celle de Sopoćani est en tuf taillé. Les nefs latérales de l'exonarthex étaient couvertes de toits à une seule pente.

La partie centrale de l'exonarthex est aussi large que le naos de l'église. Elle est surmontée de deux arcs brisés et de trois portions de voûte. C'est surtout la forme de sa partie supérieure qui a suscité des hésitations dans la littérature scientifique. Des chercheurs supposaient qu'il y avait eu un étage et que le toit avait été posé longitudinalement, en suivant la forme de l'église. Cependant, les pans du mur occidental de l'exonarthex, subsistant contre les murs latéraux du clocher, ainsi que l'appareil du mur oriental du clocher, où une baie carrée fut pratiquée par la suite, montrent que l'exonarthex n'avait pas d'étage et que le toit couvrant sa partie centrale était posé transversalement, de même que son armature en maçonnerie.

Au cours des recherches effectuées dans la toiture de l'église, cinq arcades ont été découvertes. C'est sur celles-ci que fut posé le toit lors d'une rénovation de l'église au XVIe siècle. Elles appartenaient aux frontons de la nef centrale de l'exonarthex. Des rangées d'arcades existaient aussi audessus des corniches du toit ornant le clocher.

L'exonarthex et le clocher de Sopoćani n'ont pas de vrais analogues. L'emplacement et l'aspect du clocher, toute la conception de l'espace, les nefs latérales de l'exonarthex, la forme brisée des arcs du milieu, la pierre comme matériau de construction, les arcades comme ornementation et les façades enduites de mortier, sont autant d'éléments qui appartiennent à la tradition de l'architecture rascienne du XIIIe siècle. Par contre, le rezdechaussée ouvert du clocher et de l'exonarthex, le système de piliers reliés par des arcs et par des tirants, ainsi que la nef centrale de l'exonarthex, posée transversalement, se rapprochent de l'architecture de la Vierge Ljeviška et par là-même, de celle de Byzance.

Par leur ordonnance, leurs formes, l'ornementation de leurs façades et par le matériau de construction utilisé, l'exonarthex et le clocher de Sopoćani relient les édifices sacrés du début du XIVe siècle à ceux des siècles précédents. Se situant dans la première moitié du règne du roi Miloutine, à la fin du XIIIe siècle et au début du XIVe, ils marquent un tournant décisif dans l'architecture serbe: il s'agit d'une combinaison de la tradition du pays, enrichie d'éléments architecturaux byzantins, et de celle de l'Occident.

L'exonarthex et le clocher ne furent décorés de fresques qu'après l'achèvement des travaux de réfection, exécutés à deux reprises au rezdechaussée du clocher. La décoration peinte

de l'exonarthex et du clocher ne nous est parvenue qu'en partie: elle se trouve sur le mur oriental du clocher et sur le mur oriental de l'exonarthex, qui est en réalité le mur extérieur occidental de l'église. Sur ce dernier, le roi Douchan avec son épouse et son fils est représenté d'un côté de l'entrée du naos, tandis que de l'autre sont évoqués Némania, Ouroch en habit de moine, comme ktitor de ce lieu saint, et son épouse Hélène, vêtue comme religieuse. Le ktitor de l'exonarthex ne fut pas peint ou son portrait ne nous est pas parvenu.

Dans les sources écrites, l'exonarthex et le clocher de Sopoćani ne sont pas mentionnés, pas plus que celui qui les avait fait construire. Dans le memento de Sopoćani, dont une copie a été conservée, le roi Ouroch est appelé premier ktitor. Comme on considère que ce memento fut constitué sous le règne du roi Miloutine, il s'ensuit que dès cette époque il existait un second ktitor. Si ce fut le roi Milutin lui-même, la reine Hélène ou un des dignitaires de l'église, c'est une question qui reste en suspens.